

Катерина Осипчук

14-17 РОКІВ

TESTIMONY
MATTERS

KYIV
IWALK

#itbeginswithme

Місто Iwalk – Київ

Автор – Катерина Осипчук

Навчальні цілі:

1. Надати інформацію про використання нацистською Німеччиною примусової праці мешканців України (на прикладах свідчень мешканців Київщини), як про явище в історичному контексті;
2. Сформувати розуміння ролі ідеології у використанні нацистською Німеччиною примусової праці;
3. Розвивати вміння аналізувати відповідні історичні явища у їхньому контексті;
4. Розвивати навички роботи з історичними джерелами різного типу;
5. Розвивати критичне й аналітичне мислення та емпатію.

Анотація

Упродовж екскурсії учасники досліджуватимуть, як нацистська Німеччина використовувала примусову працю жителів України на прикладах мешканців Києва та Київщини – від початку процесу вербування до повернення, репатріації та повоєнного життя колишніх примусових працівників.

Учасники досліджуватимуть становище Київщини та Києва в довоєнний час та в роки окупації, дізнаються про ситуації та проблеми, з якими стикалися свідки у той час, а також дізнаються про процес вербування на примусові роботи, його хронологію та етапи від агітаційно-пропагандистської діяльності до примусового вивезення. Учасники досліджуватимуть умови праці «остарбайтерів» та особливості їхнього повсякдення, їхній зв'язок із домом, а також дізнаються про їхнє повернення та репатріацію, ставлення до них радянської влади та колишніх сусідів.

Навички, які будуть розвиватися:

Робота з історичними джерелами різного типу, критичне та аналітичне мислення, емпатія.

Method:

Айвок базується на відеосвідченнях Фонду Шоа університету Південної Каліфорнії, архіву "Forced Labor 1939-1954" та свідченнях Віктора Сосова.

Маршрут

Вознесенський узвіз

вул. Січових стрільців 24

вул. Бульварно-Кудрявська 21

вул. Гончара 57-Б

сквер ім. Богдана Ступки (кол. Чкалова)

бульвар Тараса Шевченка, 26/4

Пропонований час

80-90 хв.

Вказівка для гідів: в екскурсії згадано досвід воєнного життя, депортацій та примусових заходів окупаційної влади, фільтраційних заходів, приклади приниження примусових робітників та робітниць німецькою (окупаційною) та радянською владами. Хоча фрагменти відібрано так, аби вони містили якомога менш детальні описи жорстокості й трагічного досвіду, гідів мають бути готовими до того, що учасники екскурсії можуть співвідносити цю інформацію із власним досвідом російсько-української війни, наводити сучасні приклади та сприймати свідчення дуже емоційно.

Рекомендуємо дізнатися якомога більше про групу ще перед початком екскурсії, щоб уникати можливих тригерів та / або бути готовими до ймовірних паралелей між досвідом примусових робітників та робітниць і переживаннями сучасних підлітків, які стали свідками жахів війни.

● ЗУПИНКА 1 – Київ у довоєнний час та в роки окупації.

Вознесенський узвіз 20

Коротка інформація

У будинку, який ми бачимо перед собою, містилася одна з бірж праці. Такі біржі з перших днів нацистської окупації стали важливим інструментом діяльності окупаційної влади. Київ був окупований 19 вересня 1941 року. Ще перед цим, 5 серпня райхсміністр окупованих територій Альфред Розенберг видав розпорядження про обов'язкову трудову повинність для громадян віком 18-45 років, а указом від 21 листопада 1941 р. це рішення підтвердив райхскомісар України Еріх Кох. У пресі почали з'являтися оголошення, де осіб, які не мали роботи, закликали з'явитися біля бірж праці та отримати роботу, за яку вони матимуть зарплатню.

Метою діяльності бірж праці став облік працездатного населення міста. Наприкінці жовтня розпочалась кампанія примусової реєстрації безробітних, її центром стала біржа праці у будинку, поряд із яким ми зараз є. Згідно з наказами військового коменданта Києва Ебергарда, безробітні повинні були з'явитись до бірж, аби реєструватись та виконувати роботу – у цей час не йшлося про належну оплату праці та її відповідність кваліфікації робітників.

Потік людей, готових добровільно приєднуватися до робіт, сповільнився, тож наприкінці осені 1941 року для обліку містян почали використовувати примусові заходи. З перших днів окупації також гостро постали питання житла та забезпечення харчуванням.

Додаткова інформація

19 вересня 1941 р. частини вермахту зайшли до Києва й до кінця дня зайняли його – розпочався період окупації міста. Кияни по-різному сприйняли прихід німецької влади, втім період окупації став переламним для всіх.

Наприкінці вересня киянам наказали здати засоби радіозв'язку й зброю і дотримуватися світломаскування. Усім, хто до приходу німецької влади мав роботу, наказали зареєструватися за останнім місцем праці. За недотримання наказів німецької влади передбачались покарання різної міри, включно зі смертною карою.

28 вересня 1941 р. на вулицях Києва було розміщено оголошення, у яких усім євреям міста наказувалось зібратися наступного дня на перетині вул. Мельникова і Дегтярівської та взяти з собою документи, цінні речі й одяг. За невиконання наказу погрожували розстрілом. 29 вересня тисячі євреїв, які зібралися на вказаних вулицях, повели до Бабиного Яру. Того дня розпочались масові розстріли єврейського населення міста: упродовж 29 і 30 вересня у Бабиному Яру було вбито 33 771 людину; як місце масових убивств Бабин Яр проіснував до завершення окупації у 1943 р., тут було вбито близько 100 000 людей – євреїв, ромів, пацієнтів Київської психоневрологічної лікарні, військовополонених, активістів ОУН, підпільників – усіх, хто вважався «ворогами Третього Райху».

З осені 1941 р. до квітня 1942 р. у Києві проводився перепис населення. Станом на 1 квітня було встановлено, що кількість населення у порівнянні з довоєнним часом зменшилася вдвічі, причинами чого були мобілізація, евакуація і репресивні дії німецьких спецслужб – розстріли в Бабиному Яру. Найчисленнішою віковою групою стали підлітки, а в більшості вікових груп кількість жінок удвічі перевищувала кількість чоловіків.

З початку окупації гостро постало питання житла. Частина будинків у центральній частині міста було зруйновано. У інших районах квартири ставали непридатними для проживання: вибуховою хвилиною вибивало вікна, в місті не було світла, води і опалення – ще виходячи з міста, червоноармійці знищили водогін та пошкодили мережу каналізації, ТЕЦ та обладнання Дніпровської станції водопостачання. Представники окупаційної влади почали перерозподіл житлового фонду, обираючи кращі помешкання для власного користування. Іншою важливою проблемою в роки окупації стало харчування. Спершу містян не забезпечували харчуванням організовано. Замість крамниць торгівля відбувалася на базарах, де продукти часом перепродували втридорога.

У цей час киянам видавали продуктові картки, але для прожиття їх було недостатньо. Зарадити цій проблемі могло запровадження постачання продовольства, втім місцеві ресурси були малими, а для представників окупаційної влади забезпечення потреб завойованих жителів не було пріоритетним завданням, навпаки, вона наголошувала на їх мінімізації. Проблема нестачі і пошуку харчів була актуальною впродовж усього періоду окупації.

Запитання до перегляду свідчень:

Що вам відомо про Київ і Київщину в 1930-ті рр.?
Які події відбувалися в цей час в Україні?

Короткий опис відеофрагменту.

В. Ситко – 1. Розповідає про життя своєї родини у довоєнний час та розкуркулення.

В. Сосов – 1. Розповідає про життя в Києві під час окупації: про діяльність окупаційної влади, проблеми із забезпеченням харчами та про зайняття будинку, де жила його родина, та розміщення там німецьких солдат.

Запитання після перегляду свідчень:

Яким було життя Василюни в довоєнний час та життя Віктора в роки окупації?

Яким могло бути дитинство Віктора в Києві у 1942 році?

● ЗУПИНКА 2 – Вербування.

вул. Січових стрільців 24

Коротка інформація

На вулиці Січових стрільців, 24 розташовувалась біржа праці, що займалась набором робітників до Німеччини. Поряд із нею містився і пересильний табір – саме там люди із навколишніх міст і сіл чекали на потяги до Німеччини. Поява цього табору засвідчила про початок примусового вивезення людей до Німеччини та посилила роль Києва як пересильного пункту й пункту рекрутування.

Примусове вивезення на роботи до Німеччини розпочинається навесні 1942 р. Період із січня по квітень 1942 р. характеризувався агітаційно-пропагандистською роботою, нетривалим і нечисленним добровільним виїздом до Німеччини. У місті, що дуже потерпіло під час окупації, поширювали пропагандистські тези про роботу в Німеччині як про можливість отримати гроші і харчування, а також взяти участь у звільненні країни від «більшовицького гніту». Розпочавши з агітації та пропаганди, німецька окупаційна влада, задля збільшення кількості працівників, перейшла до примусового вивезення працездатного населення. За даними «Цивільної комісії обліку жертв злочинів німців на території СРСР», на 1 березня 1946 року з території України до Німеччини та держав-союзників вивезено понад 1,7 мільйона людей, переважну більшість із яких – примусово.

Додаткова інформація

Напередодні й на початку війни використання праці мешканців Східної Європи не входило до планів німецької влади. Натомість, згідно з генеральним планом «Ост», ці території планувалось перетворити на простір для проживання німців, після виселення частини місцевих жителів. Втім, крах ідеї «блискавичної» війни у 1941 р. зумовила потребу у збільшенні робочої сили задля підтримки німецької економіки. Залучення відповідних ресурсів із країн Західної Європи не вирішило ситуації. Рішення про використання робочої сили з СРСР опублікували восени 1941 р., воно визначало й становище працівників із цих територій: використання їхньої праці поєднувалося з поганим харчуванням і негативним ставленням, а за дрібні порушення їм загрожувала смертна кара.

На початок 1942 р. німецькі установи розпочали вербування в окупованих областях СРСР. Для агітації залучали усі можливі засоби: від преси та радіомовлення до кіно та виставок.

У пресі найпоширенішими методами стали заклики місцевої влади у вигляді оголошень та публікації листів робітників (частину з яких, імовірно, створювали в редакціях, адже поштовий зв'язок для примусових робітників був дозволений лише з липня 1942 р.). За таємним звітом оперативного відділу штабу командувача вермахту за травень 1942 р., ставлення до можливості працювати у Німеччині покращилось через опубліковані листи українців. У цей час у Києві було порушено міське господарство. Збої в постачанні харчів, брак робочих місць, виведення важливих систем з ладу й байдужість німецької влади ставали причинами, що змушували людей виїздити в пошуку можливостей вижити.

Наприкінці березня 1942 р. Генеральний уповноважений з використання робочої сили Фріц Заукель звернувся до райхскомісарів східних областей із вимогою посилити вербування всіма засобами, щоби потроїти кількість завербованих. У Києві стали збільшувати кількість бірж праці. На початку квітня 1942 р. голова Київської міської управи Леонтій Форостівський повідомляв, що управі доручено влаштувати добровільний виїзд до Німеччини киян 16-55 років, не менш як 20 000 осіб щоденно з 7-го квітня. Навесні 1942 р. вербувати почали й мешканців сіл. Під кінець окупації під виглядом евакуації було проведено вивезення до Німеччини, переважно, чоловіків. За час окупації з території України загалом було вивезено близько 1,7 млн. людей.

Запитання до розгляду оголошення:

Яким чином німецький уряд міг подати інформацію у оголошенні так, аби закликати людей долучатися до робіт?

Ознайомтеся з оголошенням від 11.01.1942 на наступній сторінці

Запитання після розгляду оголошення:

Що в цьому оголошенні найбільше привертає вашу увагу?

Про що йдеться в оголошенні? Які конкретні переваги, за текстом оголошення, чекають на майбутніх «робітників зі сходу»?

Як та чому в оголошенні саме таким чином зображується радянська влада?

ТРУДЯЦІ УКРАЇНИ!

Вашу батьківщину звільнено від жахливого панування большевиків. Знову Ви можете легко зітхнути й стати до праці, якщо большевицькі хижакі у своїй руйнівній люті не позбавили Вас можливості до цього.

Німеччина хоче допомогти Вам і Вашим родинам. Вашому запеклому ворогові вже завдано смертельний удар. Во ім'я цілковитого знищення большевизму йде тепер останній бій, який німецька армія веде з твердою рішучістю в непохитній вірі в перемогу.

УКРАЇНСЬКІ РОБІТНИКИ І РОБІТНИЦІ!

Німецька промисловість, що працює день і ніч для фронту, поширюється все більше й більше. Також і Вам може вона дати роботу та заробіток. Ось тому записуйтеся на працю до Німеччини. Ви цим допоможете перемогти большевиків. Німцям потрібні кваліфіковані й некваліфіковані робітники та робітниці різних професій.

Зарплату матимете Ви згідно сталого тарифу. Ви одержуватимете засадничо харчові норми німецьких робітників з належними надвишками за тяжку чи найтяжчу працю. І жа для Вас буде відповідати Вашим старим звичкам. Вам дадуть приміщення у добрих гігієнічних будовах.

Родини, що залишаться в Україні, отримуватимуть протягом Вашої праці в Німеччині постійну державну допомогу.

Після закінчення війни будете Ви користатися багатьма привілеями при наділі землею, на службі в адміністрації, при відкритті ремісничих підприємств і т. д.

Записуватися можете

в уряді праці або Начальника Району.

Вам даватимуть там докладні пояснення й необхідні поради.

Чому я їду до Німеччини?

Мене проводить мати, а вдома лишилися троє малих дітей, два хлопчики та донька. Мені трохи сумно розлучатися з ними, але я спокійна. Їм тут буде добре, про них подбає німецька влада. Я теж буду жити і працювати в Німеччині в добрих умовах.

Їду я туди, не тільки тому, що там мені буде добре. Це було б дуже егоїстично. Я їду туди, щоб працювати, працювати і працювати. Тут я була кондуктором трамвайного парку. Іншої кваліфікації не могла набути, взяла першу-ліпшу роботу, щоб заробити на шматок хліба для своїх малят. І от тепер я маю змогу виїхати з Києва до Німеччини. Я докладаю всіх зусиль, щоб набути там

кваліфікації, яка забезпечила б мені і моїй родині безбідне існування. Крім того, я дуже хочу подивитись, як живуть люди в цій найкультурнішій у світі країні, як там працюють. Я ніколи не вірила брехливим большевицьким чуткам про злиденне життя робітників у Німеччині, і тепер на власні очі маю побачити те, про що ми, змучені надмірною працею робітники, колись мріяли тут у себе: працю в культурних, нормальних умовах.

А працювати я буду чесно, віддано на всякій роботі, видаватиму всі свої сили на користь народові, який допомагає будувати наше господарство.

Тетяна КОРОБКО.

Текст повідомлення:

Мене проводить мати, а вдома лишилися троє малих дітей, два хлопчики та донька. Мені трохи сумно розлучатися з ними, але я спокійна. Їм тут буде добре, про них подбає німецька влада. Я теж буду жити і працювати в Німеччині в добрих умовах.

Їду я туди, не тільки тому, що там мені буде добре. Це було б дуже егоїстично. Я їду туди, щоб працювати, працювати і працювати. Тут я була кондуктором трамвайного парку. Іншої кваліфікації не могла набути, взяла першу-ліпшу роботу, щоб заробити на шматок хліба для своїх малят. І от тепер я маю змогу виїхати з Києва до Німеччини. Я докладаю всіх зусиль, щоб набути там кваліфікації, яка забезпечила б мені і моїй родині безбідне існування. Крім того, я дуже хочу подивитись, як живуть люди в цій найкультурнішій у світі країні, як там працюють. Я ніколи не вірила брехливим большевицьким чуткам про злиденне життя робітників у Німеччині, і тепер на власні очі маю побачити те, про що ми, змучені надмірною працею робітники, колись мріяли тут у себе: працю в культурних, нормальних умовах.

А працювати я буду чесно, віддано на всякій роботі, видаватиму всі свої сили на користь народові, який допомагає будувати наше господарство.

Тетяна Коробко.

Питання після роботи з повідомленням:

Якою є в даному разі та якою ще могла бути мотивація виїзду на роботу в цей час? Як ви можете пов'язати це із подіями, про які ми говорили на минулій зупинці?

Чи можемо ми бути впевнені в тому, що повідомлення є правдивим? Чому?

Короткий опис відеофрагменту.

В. Ситко – 2.

Розповідає про те, як у 15-річному віці була вивезена на примусові роботи до Німеччини, про вербування, дорогу та спроби втечі.

М. Кобзиста – 2.

Розповідає про те, як була вивезена на примусові роботи до Німеччини.

Запитання після перегляду відеофрагментів:

Як Василина та Марія описують процес вербування?

Як очевидиці описують дорогу до Німеччини: якими були умови перевезення? Про яке ставлення до них могли свідчити такі умови?

Як голос, тон та жести очевидиць допомагають вам зрозуміти значення цих подій для героїнь?

Чому, на вашу думку, німецька влада почала використовувати примусову працю громадян СРСР? Про яке сприйняття німецьким урядом громадян СРСР це свідчить?

Der Generalkommissar
I. QUITZRAU
S. A. Brigade-Führer.

УКРАЇНСЬКІ ЧОЛОВІКИ Й ЖІНКИ!

Большевицькі комісари зруйнували ваші фабрики й робочі місця і таким чином позбавили вас платні й хліба.

Німеччина дає вам нагоду для корисної і добре оплачуваної роботи.

28 січня 1942 р. перший транспортний поїзд вирушає до Німеччини. Під час переїзду ви будете одержувати добре постачання, крім того, в Києві, Здолбунові й Перемишлі — гарячу їжу.

В Німеччині ви будете добре забезпечені й знайдете добрі житлові умови. Платня також буде доброю; ви будете одержувати гроші за тарифом і за продуктивністю праці.

Про ваші родини дбатимуть весь час, поки ви будете працювати в Німеччині.

Робітники й робітниці всіх професій—переважно металісти—віком від 17 до 50 р., які добровільно бажають поїхати до Німеччини, мають зголоситися на

Біржі праці в Києві, щодня від 8 до 15 години.

Ми чекаємо, що українці негайно зголосяться для одержання праці в Німеччині.

Генералькомісар І. КВІЦРАУ
С. А. Бригадефюрер.

Оголошення: Нове Українське слово. Київ. 11 січня 1942 р. С. 4.

● ЗУПИНКА 3 – Повсякдення та умови праці «остарбайтерів».

Перехрестя вул. Бульварно-Кудрявської та Чехівського провулку.

Коротка інформація

Робота працівників з СРСР використовувалась у різних сферах: у промисловості, на залізничних станціях, на будівництві укріплень і бараків, у шахтах, у приватному секторі й сільському господарстві. Праця «остарбайтерів» була переважно некваліфікованою, а обмеженнями, спричиненими віком або статтю робітників, зазвичай нехтували.

Проживали «остарбайтери» найчастіше в таборах, де житловими приміщеннями були бараки на 12/18/36 людей або, у разі роботи на господарстві, в будинку господарів. Залишати табори можна було лише задля виконання робочого доручення. Оплата праці була мінімальною і меншою за плату працівників із інших європейських країн. Постійними проблемами також були нестача харчів, взуття, одягу і засобів гігієни, низьким був рівень медичного обслуговування «остарбайтерів». Погані умови праці і проживання й мізерна оплата поєднувались із зневажливим ставленням від мешканців Німеччини і були наслідками не лише скрутного становища Німеччини, але й політики дискримінації. Через важку працю, неприйнятні умови проживання та недостатнє харчування саме серед «остарбайтерів» найвищим був відсоток смертності від захворювань та виснаження.

Додаткова інформація

Роботу працівників із СРСР контролювала система установ, до яких входили табори праці, служба охорони на підприємствах, виправно-трудова та штрафні табори для порушників і відділи гестапо, робота яких регламентувалася низкою інструкцій і розпоряджень. Відповідні установи здійснювали розподіл працівників за місцями роботи, фільтрацію, контроль праці, пересування, дозвілля і особистого життя працівників.

Близько третини «остарбайтерів» працювали у сільському господарстві, ще близько 45% – у промисловості. Робота була виснажливою і малооплачуваною. Працівників з СРСР найчастіше залучали до тяжкої, «чорної», роботи. Мінімальним був вільний час.

Відповідальність за утримання і харчування робітників, які працювали у господарстві, покладалася на господарів, нагляд за дотриманням встановлених правил здійснювався, у свою чергу, через установи праці організацією «Державна установа харчування» або Міністерством харчування. У розпорядженнях від початку 1942 р. працю робітників із СРСР дозволено було використовувати у сільськогосподарських маєтках. У групах мало бути до 20 людей, проживати вони мали в окремих таборах. З квітня 1942 р. через економічні обставини працю примусових робітників дозволили використовувати й індивідуально в родинях фермерів.

Утриманням робітників, які працювали в сфері обслуговування і на виробництві, займався Німецький трудовий фронт, до відповідальності якого входили питання

утримання, забезпечення санітарно-гігієнічних норм, харчування, вільного часу, листування та задоволення нагальних потреб. «Остарбайтери», що працювали в промисловості, проживали в таборах. Табір – це огорожена територія, на якій розташовані бараки – невеликі одноповерхові житлові приміщення, побудовані із дерева, а також допоміжні будівлі. Інструкція 1943 р. надає опис 2 типів бараків: у одному з них, розрахованому на цивільних робітників та військовополонених, у одній кімнаті могло проживати до 18 робітників / 36 військовополонених; у іншому, створеному для жінок-робітниць – 12 осіб. За організацію проживання в таборі, забезпечення харчуванням, одягом, організацію вільного часу та листування відповідав керівник табору, який міг здійснювати обов'язки через решту персоналу. Аби отримати одяг чи взуття, підприємства мали подавати заявки до господарських установ, вирахувавши із зарплати працівника вартість цього одягу. Часто зустрічаються листи працівників додому, в яких вони просили рідних передати їм одяг, тож ми бачимо, що потреба була важливою та часто не задовольнялася.

Нестача одягу накладалась на брак предметів гігієни та чистої постільної білизни, що зумовлювало погіршення санітарного стану та хвороби. Через поганий вигляд працівників мешканці Німеччини часто називали їх образливими висловами, на кшталт «російські свині», таке звертання, вочевидь, було спричинене не лише виглядом, але й передовсім становищем, що його було відведено працівникам із СРСР у ієрархії представників різних націй. Через ту ж причину умови праці «остарбайтерів» були найгіршими, а плата – найменшою.

Запитання до перегляду свідчень:

На що могли очікувати молоді люди після вивезення до Німеччини?
Де вони могли працювати в 15-річному віці?

Короткий опис відеофрагментів (перегляд у групах та спільне обговорення):

В. Ситко – 3.

Розповідає про те, як потрапила на роботи (згадує, як «пан купував» працівників), у яких умовах працювала в таборі та про ставлення до працівників із СРСР; читає напам'ять свій вірш про життя в Німеччині.

М. Кобзиста – 3.

Розповідає про свій досвід роботи на господарстві, ставлення до працівників із СРСР та відмінності в ставленні до них та до працівників із Польщі.

В. Сосов – 3.

Розповідає про роботу на господарстві та про відмінності в становищі його родини й працівників із Франції. Розповідає історію про знущання з нього німецьких дітей, його однолітків.

Запитання для обговорення після перегляду свідчень:

Як очевидці потрапили на роботу й де вони працювали? Якими були умови їхньої праці? Як вони називають осіб, на яких працювали та про що це свідчить?

Як очевидці розповідають про своє перебування в Німеччині: як їхні голос, тон і жести допомагають вам краще зрозуміти їхнє ставлення до подій?

Яким, згідно розповідей очевидців, було ставлення до «східних працівників»? Як воно відрізнялося від ставлення до працівників із інших територій? Чим, на вашу думку, воно зумовлене? Які почуття це викликало в героїв?

● ЗУПИНКА 4 – Зв'язок із рідними.

вулиця Олесь Гончара, 57Б, Укрпошта

Коротка інформація:

Пошта слугувала єдиним зв'язком примусових працівників із домом та рідними, тож листи були цінною підтримкою для них. З липня 1942 р. працівникам зі східних територій дозволили писати листи додому, а 25 листопада було опубліковано правила такого листування. Наприкінці 1942 р., згідно з законодавством, «остарбайтерам» дозволялось надсилати дві листівки на місяць. З України, натомість, дозволяли надсилати як листи, так і листівки. Працівники із СРСР найчастіше не мали можливості самостійно купувати поштові картки й надсилати листи, а згодом – листівки, тож цим займались коменданти таборів або представники підприємств, де вони працювали. Усе листування переглядалось німецькими установами. Найчастіше у листах ішлося про життя в Німеччині й висловлювалися хвилювання щодо ситуації вдома. Листувалися «остарбайтери» також і з іншими працівниками, з якими вони раніше жили поряд. Утім, листування дозволялося не всім – працівники окремих підприємств такої можливості, згідно зі спогадами очевидців, не мали.

Додаткова інформація:

Листівки, які «остарбайтерам» дозволялося надсилати додому, були невеликими й мали 14 лінійок для письма і вказівку: «Пиши ясно і тільки на лініях». Лист розпочинався з дат написання і надсилання та часто складався з вітання, розповіді про свій стан, який часто описувала фраза-шаблон «жив-здоров, чого і вам бажаю», подяки або хвилювання за листи або ж їх відсутність, новин про своє життя та реакцію на новини з дому, висловлення переживання за рідних і прощання. «Остарбайтери» переважно розповідали про роботу (тривалість робочого дня та зарплату), повсякдення, листування з іншими працівниками чи друзями, що лишилися вдома; переживання і плани про повернення.

Хвилювання щодо ситуації вдома стосувалися нових наборів на роботи до Німеччини, забезпеченості рідних харчами, їхньої праці та домашнього господарства.

Невеликий розмір листівок і цензурування, яке вони проходили, зумовлювали стислість викладу. Досить рідко робітники детально описували своє повсякдення. Іноді вони зашифровували дійсне становище: писали в лапках, або ще вдома домовлялись, які фрази або примітки позначатимуть погані умови життя. Поширеним мотивом листів є туга за домом та картання рідних за малу кількість листів. Не всі працівники отримували листи з дому – часом, через різні умови життя, зайнятість, неграмотність або відсутність грошей, батьки не могли надіслати листа у відповідь. Листи часто супроводжувалися фотографіями, проханнями надіслати посилки з речами та писати частіше.

Листи і листівки примусових працівників, що надходили в Україну, перевіряла цензура: непотрібна інформація зафарбовувалась чорнилом, а листи про незадовільні умови праці не доходили до отримувачів. По отриманні листів частина з них використовувалась окупаційною владою для пропаганди – їх показували та зачитували публічно або публікували в газетах для заохочення людей приєднуватися до німецького рекрутингу. На місцях додаткову цензуру здійснювали генерал- і гебітскомісаріати, які потім передавали листи в управи, тож лише «обрані» листи розміщували на сторінках часописів. 1943 р. ситуація із перевіркою листування ускладнилась: за словами керівника берлінського відділу цензури Торнау, упродовж квітня-травня щодня цензуру проходило до 110 тисяч листів, із яких близько 95% мали неприйнятну для Райху інформацію: у листах ішлося про важку роботу, жорстоке поводження з робітниками, конфіскацію майна тощо.

Запитання до роботи з листами:

Чи надсилали ви колись паперові листи?

Якщо так – розкажіть, що це означало для вас?

Запитання після роботи з листами:

Як оформлено листівку, яку ви розглянули: як на ній вміщено текст?

Про що це свідчить?

Про що йдеться в листі Алли Іванової?

Як вона звертається до батьків та чого просить?

Що, на вашу думку, залишилось зафарбованим у другому листі?

Про що, на вашу думку, свідчить цензурування листів?

Навіщо використовувалась цензура?

Текст листа А. Іванової.

Здравствуйте дорогие родные мама, Талочка, рыбочка, бабушка, соня, лада, Толик. Сообщаю вам мои дорогие родные, что я жива и здорова чего желаю и вам. Мамочка я получила от вас письмо, мне принес немец на фабрику в 6 часов утра, я только пришла на работу взошла наверх, отбила карточку и шла сдать её, а потом в свой цех идти собралась, а тут мне харьковские хлопцы кричат, Алка иди тебе немец принес из дому. Я сначала не верила, думала обманывают, нет правда пошла вниз смотрю, стоит возле полицейской будки стоит немец и держит письмо. Мамочка ты себе представляешь, я в ту минуту не могла ничего ему сказать так растерялась, а пока я опомнилась он уже говорит до свиданья, и так я с ним встретила и распрощалась.

Мамочка ты писала это письмо 17 / VIII, а получила я его 10 / IX. Мамочка ты за меня не волнуйся и не плачь бог даст скоро вернемся домой и встретимся, заживем новой счастливой жизнью. Мамочка я тебя прошу очень и очень чтобы ты берегла свое здоровье и берегла Талочку и Алочку. Мамочка я тебе все хорошо сознаю что тебе одной трудно, а папа до тебя от меня большая просьба не обижай нашу родненькую мамочку и двоих наших крошечек, не пей и не продавай вещей последних, тебя об этом я и Шурочка просим и умоляем. Не делай это потому что при такой жизни этого нельзя подумать, а ты это делаешь. Мамочка жду табак, вышли обязательно.

Сейчас десять часов вечера, я пишу открытку и заливаюсь слезами и все девчата сидят режут. Плач что-то жутко все режут как коровы. Ложусь спать и не знаю, буду жива на утро или нет. Ну пока до свидания целую мамочку папочку и Алочку особенно. Бабушка не волнуйтесь и не плачьте, это вам не поможет.

Здрастуйте, дорогі рідні мама, Талочка, рибочка, бабуся, Соня, Лада, Толік. Повідомляю вам, мої дорогі рідні, що я жива і здорова, чого бажаю і вам.

Мамочко, я отримала від вас листа, мені приніс німець на фабрику о шостій ранку, я тільки прийшла на роботу, зійшла нагору, відбила карточку і йшла її здавати, а потім у свій цех іти збиралася, а тут мені харківські хлопці кричать: Алка, іди, тобі німець приніс з дому! Я спочатку не вірила, думала, обманюють, ні правда пішла вниз, дивлюся, стоїть біля поліцейської будки стоїть німець і тримає листа. Мамочко, ти собі уявляєш, я в ту хвилину не могла нічого сказати йому так розгубилася, а поки я отямилася він уже каже до побачення, і так я з ним зустрілася і розпрощалася.

Мамочко, ти писала цього листа 17 / VIII, а отримала я його 10 / IX. Мамочко ти за мене не хвилюйся і не плач бог дасть скоро повернемося додому і зустрінемося, заживемо новим щасливим життям. Мамочко я тебе прошу дуже і дуже щоб ти берегла своє здоров'я і берегла Талочку і Алочку. Мамочко я тобі все добре усвідомлюю що тобі самій важко, а тато до тебе від мене велике прохання не ображай мою рідненьку мамочку і двох наших крихіток, не пий і не продавай речей останніх, тебе про це я і Шурочка просимо і благаємо. Не роби це тому що при такому житті цього не можна подумати, а ти це робиш. Мамочко, жду тютюн, вишли обов'язково.

Зараз десята година вечора, я пишу листівку і заливаюся сльозами і всі дівчата сидять режуть. Плач щось моторошно всі режуть як корови. Лягаю спати і не знаю, буду жива на ранок чи ні. Ну пока, до побачення, цілую мамочку і таточка і Алочку особливо. Бабусю, не хвилюйтеся і не плачте це вам не допоможе.

Запитання перед переглядом відеофрагменту:

Яку роль відігравала пошта як засіб зв'язку з рідними для примусових працівників?

Короткий опис відеофрагменту:

М. Кобзиста – 4.

Розповідає про сум за домом, читає лист у віршах, який надіслала додому та лист, що прийшов до неї у відповідь

Запитання після перегляду свідчення:

Яку роль відігравала пошта як засіб зв'язку з рідними для Марії?

Як Марія описує реакцію батьків на свій лист?

Чому, на вашу думку, Марія та Василина писали вірші в такий тяжкий час?

● ЗУПИНКА 5 – Повернення додому

Сквер ім. Богдана Ступки (колишній ім. Чкалова)

Коротка інформація:

Громадян УРСР, що перебували на території Німеччини, зокрема, на примусових роботах, звільнили від примусової праці на німців війська СРСР та союзних збройних сил, та на цьому їхній шлях додому тільки розпочався. По поверненні на них чекала фільтрація, після якої частину працездатного населення переводили до армії або «трудовах таборів», у яких використання праці колишніх примусових робітників відбувалось із порушенням їхніх прав. Частину «остарбайтерів», якій було дозволено повернутися до місць проживання, чекала заборона повертатися до великих міст – Києва, Москви і Ленінграда, а також регулярні перевірки та «бесіди» з представниками НКВС, заведення спеціальних «справ» і неможливість отримати паспорт, через що їхнє становище нагадувало становище злочинців.

Система, вибудована СРСР для «перевірки» осіб, що поверталися з Німеччини, складалася з таборів і пунктів різного підпорядкування, розташованих на території західноєвропейських і східноєвропейських держав, у прикордонних областях СРСР, а також зі спеціальних державних органів на місцях. Цій системі вдалося виконати своє завдання – повернути мільйони громадян до Радянського Союзу і налагодити мережу перевірки, обліку і нагляду за громадянами, які впродовж тривалого часу перебували за кордоном.

Додаткова інформація:

Громадяни УРСР були звільнені різними військами та по-різному описують цей досвід. Певна частина колишніх примусових робітників мала можливість залишитися в Німеччині або переїхати до інших країн Європи. Шлях додому після завершення війни міг тривати до 3-9 місяців.

В СРСР на колишніх «остарбайтерів» чекала процедура репатріації. Перші рішення щодо організації репатріації – повернення радянських громадян до СРСР – були прийняті в серпні 1944 р. Задля організації повернення людей було створено 127 фронтових перевірконо-фільтрувальних таборів і 57 армійських збірно-пересильних пунктів на територіях країн Західної і Східної Європи. У прикордонній зоні створювалися збірно-пересильні табори. Водночас репатріаційні органи засновувалися і на теренах України. До завдань цих установ входило тимчасове розташування і забезпечення репатрійованих осіб документами для проїзду до місця проживання, харчуванням, матеріальною допомогою, медично-санітарними заходами та проведення «політико-виховних» робіт. Після прибуття за місцем проживання репатріанти знову повинні були пройти перевірку.

Після процедури фільтрації жінок частіше відправляли за місцем, де вони проживали до війни. На початок березня 1946 року 42% колишніх примусових працівників не змогли повернутися додому, що переважно стосувалося чоловіків – їх по проходженні перевірок часто відправляли до армії, залучали до трудових батальйонів НКВ або до роботи при радянських військових частинах та установах за кордоном, передавали в розпорядження НКВС.

Постанова РНК від 6 січня 1945 р. унеможлилювала повернення репатріантів до Києва, Москви й Ленінграда. У Києві обмеження, що існували ще в довоєнний час у зв'язку із роллю міста як режимного, були посилені у повоєнний час і стосувалися усіх, хто приїздив «своїм ходом». Винятками ставали люди, що в час війни отримали інвалідність і в довоєнний час проживали у Києві, та військовослужбовці, котрі жили в Києві у час призову, за наявності у них житла. Частково ситуацію послабив указ «Про амністію у зв'язку з перемогою над гітлерівською Німеччиною», за яким до режимних місцевостей дозволялося направляти неповнолітніх осіб, вагітних жінок, літніх людей, людей із інвалідністю. Їх направляли до попередніх місць проживання, де вони мали рідних, та надавали їм прописку. 21 липня 1945 р. було підписано наказ, що надавав дозвіл на прописку в Києві тим же категоріям, якщо вони їхали до рідних і мали житло.

Запитання перед переглядом відеофрагменту:

На яке ставлення від представників влади могли очікувати герої після звільнення?

Короткий опис відеофрагментів:

М. Кобзиста – 5.

Розповідає про період повернення додому та ставлення радянських солдат до колишніх примусових працівників.

В. Сосов – 5.

Розповідає про неможливість повернення до Києва та дорогу до Фастова.

Запитання після перегляду відеофрагменту:

Як Марія описує ставлення до репатріантів радянських солдат?

Яким воно було та чим могло бути викликаним?

Які небезпеки могли чекати на неї як на молоду дівчину?

Якою була дорога додому для Віктора? Куди він повернувся з Німеччини? Чому, на вашу думку, колишнім «остарбайтерам» не дозволялось повертатися до Києва?

Як очевидці описують повернення додому: як їхні голос, тон та жести допомагають вам зрозуміти значення для них цієї події?

● ЗУПИНКА 6 – Повоєнне життя колишніх примусових працівників, рефлексія Iwalk.

бульвар Тараса Шевченка, 26/4, Київ

Коротка інформація:

Після того, як колишні примусові робітники проходили процедуру репатріації, їхні життя ставали залежними від лояльності до влади. Держава здійснювала контроль над ними через прописку, паспортизацію та анкетування, а також надання тих чи інших характеристик. Колишні «остарбайтери» найчастіше були вимушені приховувати факт роботи в Німеччині. Анкети, які потрібно було заповнювати для вступу до ВНЗ, вступу до партії, поїздки за кордон або зміни житла вимагали засвідчити власну участь у «Великій Вітчизняній війні».

Факт участі в роботах у Райху безпосередньо впливав і на інші життєво важливі питання, як от отримання житла, паспорта і прописки, від чого залежала можливість отримання медичної допомоги та продовольчих карток. Адаптацію колишніх примусових працівників могла полегшити служба в армії, менше проблем мали ті, кому вдавалось повернутися як військовослужбовцям або вільнонайманим і не проходити реєстрації як репатріантів. Тривалий час колишні «остарбайтери» зазнавали утисків у правах, до них ставилися як до зрадників. Ситуація почала помітно змінюватися після здобуття Україною Незалежності, утім досі її не виправлена повністю.

Додаткова інформація:

Згідно з інструкціями і листами від уряду, в жовтні 1946 р. репатрійовані особи, які були направлені за постійним місцем проживання або на роботу в промисловості чи в «трудові батальйони», ставали повноправними громадянами, на яких розповсюджувалося законодавство. Їм гарантувалося надання роботи й допомоги для облаштування господарства. Люди з інвалідністю отримували право на пенсію, колишнім «остарбайтерам» нараховувався трудовий стаж, а людям з інвалідністю до нього додавався час роботи в Німеччині.

У цей час становище репатріантів маркувалося низкою гострих проблем, серед яких дуже важливою була проблема повернення житла, а отже отримання паспорта і, надалі – роботи. Кожна з цих проблем зумовлювала наступну. Ще у процесі фільтрації у колишніх «остарбайтерів» забирали документи, що могли підтвердити особу та факт перебування за кордоном. Натомість, їм видавали направлення на місце проживання з позначкою: «посвідкою на проживання бути не може». Паспортна система стала інструментом нагляду за населенням. Паспорт був єдиним документом, що засвідчував особу і надавав можливість отримання прописки і продовольчих карток. Репатріанти не отримували паспортів, а лише тимчасове посвідчення, яке слід було поновлювати кожні 3-6 місяців або впродовж року.

У 1946-47 рр. у Києві посилюється паспортний режим, результатами щомісячних перевірок стає виселення сотень людей із міста. Часто колишнім примусовим робітникам не називали причини таких рішень – їх направляли до міліції й упродовж наступних 24 годин наказували покинути місто. Станом на 1 січня 1947 р. понад 15 тисяч репатріантів не мали паспортів, їм були надані лише тимчасові посвідчення.

Під час прийому на роботу та навчання, для поїздки за кордон, зміни місця проживання потрібно було заповнювати документи, у яких засвідчити свою участь у «Великій Вітчизняній війні», що блокувало ці можливості для колишніх «остарбайтерів». Відповідні питання зберігалися в анкетах до 1956 року, а для вступу в ВНЗ та закордонних поїздок – до 1980-х років, що засвідчує тривалий нагляд за репатріантами. Усе це змушувало колишніх «остарбайтерів» жити з обмеженнями і під страхом, що стримував їхні ініціативи та позбавляв перспектив.

Зміни на краще в ставленні до колишніх «остарбайтерів» стали помітними після здобуття Україною Незалежності. Вплив на це мали гуманітарні виплати урядів ФРН та Австрії, створення відповідних громадських організацій та ухвалення Верховною Радою України у 2000 р. закону «Про жертви нацистських переслідувань». Утім самим лише відповідним заходам не вдалося повністю змінити ставлення до колишніх примусових працівників, сформоване за радянської влади.

Короткий опис відеофрагментів:

В. Сосов – 6.

Розповідає про проживання у повоєнний час у Фастові, повернення до Києва в 1947 році.

М. Кобзиста – б.

Розповідає про виплату компенсацій та ставлення до цього її односельців.

Запитання після перегляду відеофрагментів:

Яким було життя родини Віктора у Фастові?

Як його родині вдалося повернутися у Київ?

Як до виплати компенсацій ставиться Марія?

Якою була реакція на це її сусідів?

Чи знаєте ви організації, які працюють у сфері захисту трудових прав та протидії торгівлі людьми або установи, що займаються захистом та поверненням депортованих / полонених громадян додому?

Як саме вони працюють?

Запитання для рефлексії Iwalk:

Що нового ви дізналися про використання примусової праці нацистською Німеччиною?

Чи змінилось ваше ставлення до подій? Якщо так – як саме?

Що із сьогоднішньої екскурсії вразило вас найбільше?

Для чого нам необхідно пам'ятати про ці події?

Біографії респондентів

Марія Кобзиста (Шевченко)

Народилася 18.02.1927 р. в селі Годунівка Яготинського району Київської області. Батько Марії, Федір Юхимович Шевченко, працював на залізниці, брав активну участь у подіях більшовицької революції. У 1920-х рр. працював «народним комісаром» у Пирятинському повіті, а після 1925 р. — головою сільської ради. Крім рідної сестри Євдокії (1924 р. н.), Марія також мала зведених сестру Мотрю та брата Григорія за лінією матері.

У 1933 р. батько Марії переїхав до Запоріжжя, де був комендантом на будівництві металургійного заводу «Запоріжсталь». 1934 р. до Запоріжжя переїхали також Марія з матір'ю. У 1935 р. Марія почала навчатися в школі, але в 1937 р., через проблеми зі здоров'ям була вимушена переїхати з міста до села Кононівка. Наступного року до Марії переїздить її мати, а 1940 р. — також і батько.

У 1941 р. село Годунівка окупували німецькі війська, й родина Шевченків опинилась у списку заручників. Батько Марії в цей час тяжко хворів. Оскільки Федора Шевченка знали як людину, тісно пов'язану з радянською владою, представники німецької окупаційної влади підозрювали його у зв'язках із червоними партизанами.

У 1943 р. Марію було вивезли на примусові роботи. До 1945 р. вона працювала у господарстві Юлії Страмец в Австрії, опісля — у господині Розі. Під час військових дій у 1945 р. разом з іншими примусовими працівниками її забрали копати окопи. Додому Марія повернулася у 1945 р. Після повернення відновила навчання у школі, упродовж 1945-1946 рр. здобула неповну середню освіту. Упродовж 1947-1948 рр. Марія працювала в колгоспі, у період 1949-1950 рр. — діловодом сільської ради в Годунівці.

У листопаді 1949 р. Марія вийшла заміж за Петра Кобзистого. У 1952 р., 1954 р. та 1960 р. у Марії та Петра народжуються діти: донька Надія та сини Василь та Анатолій. Упродовж 1966-1972 рр. Марія працювала секретарем у Годунівській сільській раді.

У 1972 р. помер чоловік Марії. У 2002 р. помер її син Василь.

Марія Кобзиста очолювала раду ветеранів села Годунівка, з 1989 р. співала в церковному хорі. На час запису інтерв'ю жила одна, її діти проживали в Яготині. Мала 5 внуків та 5 правнуків.

Інтерв'ю записане 24 грудня 2005 року.

Віктор Сосов

Народився у 1933 р. у Києві, проживав на вул. Січових Стрільців. У родині, крім Віктора, було ще двоє дітей: син Василь та донька Ніна.

У 1941 р. Віктор пішов до школи, але його навчання перервалось через початок війни. Батька Віктора мобілізували, а мати стала працювати в госпіталі. Під час окупації будинок, у якому проживала сім'я Віктора, зайняли німецькі солдати, тож родина була вимушена переїхати до родичів, які мешкали на Лук'янівці. Під час окупації родині допомагала сестра Вікторового батька – Анастасія Федорівна.

1943 р. Віктор із матір'ю потрапили в облаву поблизу Лук'янівського базару. Віктора та його матір вивезли на примусові роботи в Німеччину через місто Опатів у Польщі. У трудовому таборі він працював над ремонтом доріг. Матір Віктора через знання польської мови запідозрили у зв'язках із партизанами, після чого нацисти забрали їх до німецької поліцейської частини. Зі слів Віктора, їм погрожували концтабором. Через бомбардування, Віктора та його матір перевезли до Ессену на примусові роботи на господарстві.

Після звільнення американськими солдатами Віктора з матір'ю направили до радянської зони окупації. Після проходження численних перевірок, родина не могла повернутися додому до Києва, оскільки в повоєнний час в'їзд до великих міст колишнім примусовим працівникам був заборонений. Віктор із матір'ю та братом переїхали до села поблизу Фастова, де жила його бабуся (за лінією матері).

У селі Віктор закінчив 3 і 4 класи. У 1947 році, після демобілізації батька, родині було надано гуртожиток та дозволено повернутися до Києва.

Інтерв'ю записане 7 грудня 2016.

Василина Ситко (Гринжевська)

Народилась 10.04.1926 р. у селі Житні Гори Білоцерківського району Київської області. Батьків Васи́лини — Харитину Мироновську та Семена Гринжевського — розкуркулили невдовзі після одруження. Батьки були малограмотними, працювали на господарстві. Крім Васи́лини, у родині була також донька Олена.

У 1933 р. помер батько Васи́лини. Багато її родичів загинули в роки Голодомору.

До початку війни Васи́лина спілкувалась із Іваном Ситком, за якого після повернення додому з примусових робіт вийшла заміж. У 1937 р. батька Івана Ситка розстріляли за отримання листів зі Львова, а матір забрали до Середньої Азії. Іван Ситко невдовзі був призваний до червоної армії.

У роки окупації родина Васи́лини надала допомогу пораненому полоненому єврею Леоніду Серебрякову.

У 1942 р. у віці 15 років нацисти забрали Васи́лину на примусові роботи в Німеччину. Після невдалої спроби втечі їй пошкодили пальці на руці. Васи́лина працювала на фабриці, де сортувала одяг.

Після звільнення радянськими військами 23 квітня 1945 р. Васи́лина ще 9 місяців допомагала червоній армії, була бригадиркою, пасла та доїла худобу. У 1946 році, після повернення, отримала документ, який підтверджував статус завербованої. Удома на Васи́лину чекали мати й сестра.

У повоєнний час Васи́лина працювала в колгоспі. Згодом вийшла заміж за Івана Ситка. У 1950-ті рр. у подружжя народжуються донька Ліда, а потім син Петро. Іван Ситко у цей час працював механіком на заготівлі зерна. У 1956 р. його було вбито.

Після війни Леонід Серебряков шукав родину, яка його врятувала. Спершу Васи́лина не визнавала, що це була її родина, через можливі політичні наслідки для її дядька, який був поліцаєм. Утім пізніше Васи́лина все ж визнала, що саме її мати допомогла врятуватися Леоніду. Харитина Гринжевська була визнана Праведницею народів світу. Васи́лина та Леонід ще тривалий час підтримували зв'язок.

Васи́лина мала 2 внуків та 3 правнуків.

Інтерв'ю записане 20 серпня 1998.

увітало роботи. Харчі хороші показую, переїждивши
в одній в шир. Трохи на руки не дають і купити
не можна нічого. В мене в касі в. 13 ма-
рок, але з б'ї не скінула, аби мені тільки додому
Не знаю, певне я в вас така нещаслива, що мені
не прийдеться бачити волю в майбутньому щастті?
І зустрітись з вами і з сестрою рідними. Ні!
Я ще мало маю надію побачитись з вами, але
дуже хочу з вами в скорім часі ще не приїждати
тутесь. Сподіюся мені тату, дуже прошу вас,
щоб ви остерігались від того проклятого тубе-
ркульозу, а так само, щоб остерігались від нього
і Тавліну, бо він ще дуже молодий і йому
ще треба сімь бачити і на родині його ще ново-
дити. Мату прошу, щоб ви ще понамаї мене і
мої думки. Ви всім знаєте, що цей туберкульоз
дав в нашому старшому синаві або Івану Макарі
Тамара, яка досталається з Верон, буде дуже нещас-
ва. Прошу любі мамо і тату, щоб до цього не по-
ривали, я знаю, що ваш батько все це переживав,
що нас Танюком німає дома, але що те нічого
не робить, згорав відна.

споді-
мої рідні, дуже прошу я, щоб не одити з вас
нічого додому, так що дуже прошу я вас,
як можна, так щоб вислали мені картошку з свої
сім'ї. Я б узяла в картошку, але не так думаю, як
вибачити. Сподіюся тату і рідні те мало, не забу-
вайте своїх дітей, які в одинока на чужині,
а пишуть і пишуть скільки можна, бо я
не знаю, відмові від вас і так на всім тро-
ше сподіваюся. Прошу писати. Тока довідки:
Щільно всіх прощам. Як давайте всім при-
віт, сестри, рідні, хлопці і дівчата. Ваша доросла
дочка